

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

ХІХ ғасырдың ТАРИХШЫЛАРЫ МЕН
ФИЛОСОФТАРЫ: ТАРИХИ ӨТКЕН
ТУРАЛЫ КӨРІНІС

Дәрістің жоспары:

1. Ресейдегі славянофилдерге қарсы пікірлерді ұстанған батысшыл либералдар өкілдері.
2. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы философиялық жүйелерінде тарихи үдерісті интерпретациялау.
3. XIX ғ. екінші жартысындағы философиялық жүйедегі тарихи үдерісті интерпретациялау.

Дәрістің негізгі идеялары: Батысшылардың ойынша, Ресейдің ғасырлық артта қалуын жеңу үшін мемлекеттік басқарудың Батыстағы үлгілеріне, әлеуметтік және экономикалық өмірдің құрылымына жүгіну қажет болды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Еуропаның интеллектуалдық мәдениетінде жаңа философиялық және ғылыми теориялар қалыптасты: Г. В. Ф. Гегелдің, А. Шопенгауэрдің, К. Маркстің философиялық тарихи жүйелері; Ф. Ницшенің сыни идеялары; О. Конт пен Д. Милльдің социологияның негізін салған концепциясы; Ч. Дарвинның жаратылыстану ғылыми теориясы. XIX ғ. екінші жартысындағы қоғамда тарихи білім жоғары мәртебеге көтерілді.

Дәрістің негізгі цитаталары:

«Адамзат тұқымының рухын дамыту керек» (Т.Н. Грановский)

«Философтар өмірді тек әртүрлі тәсілмен түсіндірді, бірақ оның нағыз мәні оны өзгертуде болды» (К. Маркс)

«Біз жалғыз ғылымды білеміз, тарихи ғылым» (Маркс, Энгельс)

«Әлемдегі барлық құбылыс диалектиканың әмбебап қағидаттарына бағынды, соның арқасында тарихи процесс пен қоғамдық құрылыстың ішкі тетіктерін меңгеруге болады» (Гегель).

«Қоғам тарихы таптардың өзара соғысының мен тарихымен сипатталды». (Маркс)

Сәлеметсіздер ме, құрметті оқырмандар! Бұл дәрісте біз 19 ғасырдың романтикалық тарихиографиясының негізгі бағыттарын қарастыруды жалғастырамыз. Сонымен, өткен дәрісте өздерін славянофилдерге жатқызған тарихшылар, әдебиетшілер, философтар орныққан пікірлерді ұстанды. Олар Ресейдің өзгешелік идеяларын дамытты. Бұл ағымның жақтаушылары халықтың тұрмысын, мінез құлқын, оның салт дәстүрін зерттеуге талпынды.

Славянофилдерге қарсы пікірлерді ұстанған батыс либералдар болды. Оларға әдебиетші және публицист Н. В. Станкевич, И. С. Тургенев, А. И. Герцен, тарихшылар Т. Н. Грановский, П. Н. Кудрявцев, С. М. Соловьев, Б. Н. Чичерин жатты. Батысшылардың ойынша, Ресейдің ғасырлық артта қалуын жеңу үшін мемлекеттік басқарудың Батыстағы үлгілеріне, әлеуметтік және экономикалық өмірдің құрылымына жүгіну қажет болды.

Мәскеу университетінің профессоры ТИМОФЕЙ НИКОЛАЕВИЧ ГРАНОВСКИЙ (1813—1855) романтикалық және ағартушылық идеяларды біріктіре отырып, ортағасырлық Еуропа тарихы бойынша өзінің көпшілік дәрістерінде жалпы адами құндылықтарға, жалпы тарихқа назар аударды. Неміс романтик тарихшыларының артынан ере отырып, ол адамзат тарихының мәні «адамзат тұқымының рухын дамыту» керек деп ойлады. Ресей мемлекетіне тарихшының ойынша, дамып жатқан еуропалық мемлекеттердің логикасымен тұспа тұс келетін, үлкен либерализмге қозғалыс күтіп тұрды.

Біртіндеп, тарих пен әдебиеттің жолдары әр жаққа тарала бастады. Тарихшының еңбегі, әдебиетшінікімен бірдей деңгейде кәсіби бола бастады. Дереккөздерді зерттеудің үлкен дәлдігіне деген қажеттілік тарихшысыни әдісті эзирлеумен байланысты тарихнамадағы бағыт өмірге әкелді.

Бұл бағыт бірінші кезекте, ЛЕОПОЛЬД ФОН РАНКЕнің (1795—1886) атымен байланысты болды. Ол Берлин университетінің профессоры, Жерорта теңізі, Пруссия, Франция, Англия елдерінің тарихы, папство тарихы және халықаралық қатынастар бойынша жазылған алпыс шақты туындылардың авторы болды. XIX—XX ғғ. жиі айтылатын, тарихшы тарихты шын мәнінде осылай жазу керек деген тезис Ранкеге тиісті болды. Бұл сөз өткен құжаттармен жұмыс істеудің барынша ұқыптылығын және мұқият болуын, ағартушылардың абстрактілі теорияларына және романтиктердің көркем образдарына дәлдік көрсетуді білдіреді.

Ранкенің еңбектері романтикалық тарихиографияның шығармаларымен өзара қатынаста болды. Тарихи шындықтың дәлдік принциптері этикалық және эстетикалық мағынаға ие болды. Ранкенің ойынша, тарихтың оқиғалар ағымы Құдайи көрегендікпен анықталды, өткеннің әрбір бөлшегі Құдай ойының шұғыласын көтеріп, қайталанбас болды. Тарихи қайта құрудың «шын мәнінде қалай болды» дегенге

сәйкестігінің құндылығы Құдайдың идеясының осы бірегей іске асырылуын қайта құруға ұмтылды.

Ранкеге сәйкес, тарихшыға дереккөздер мен фактілермен жұмыс істеуге тура келеді. Неміс авторына арналған куәліктерді іріктеу критерийі олардың оқиғалардың кейінгі дамуы үшін маңызы болды. Өз еңбектерінде ол ең алдымен, халықаралық қатынастар мен елдердің саяси тарихын, оның пікірінше, неғұрлым сенімді, ресми дереккөздерді пайдалана отырып зерттеді. Зерттеудің объективтілігіне орнату эмпирикалық зерттеулерге басты назар аудару қажет ету керектігін болжады. Ранкенің өзі Берлин университетінде студенттермен жұмыстың жаңа түрін — семинарды енгізді, онда Германияның ортағасырлық тарихы бойынша деректер сыни талданды. Ранкенің мектебі XIX және XX ғғ. тарихи біліміне айтарлықтай әсерін тигізді. Тарих, оның ізбасарларының ұғынуында тануға болатындай болды. Өткен кезең өтті, енді оны ғылыми танымның белгіленген — рәсімдеріне сүйене отырып, жалғыз шынайы тәсілмен қайта құру керек болды. Осылайша, тарихқа ғылыми білімнің мәртебесі қоса берілді.

Тарихи дереккөздердің критикалық әдістемесі егжей тегжейлі түрде антикалық дәуірді зерттеуші БАРТОЛЬД ГЕОРГ НИБУРмен (1776—1831) жасалынды. Оған әдістемеге сәйкес, тарихшы мәтіннің шынайылығын анықтап, оның шығу тегі туралы, дәуір көріністері құжатының мазмұнына әсер ету туралы сұрақтарға дәйекті жауап беруге, оқиғаның шынайылығын анықтау үшін және дереккөздің шынайылығын сыни бағалау үшін барлық белгілі куәліктерді салыстыруға тиіс болатын.

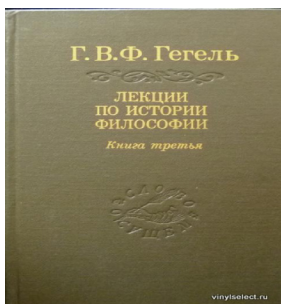

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы философиялық жүйелерінде тарихи үдерісті интерпретациялау.

XIX ғасырдың интеллектуалдық мәдениетінде әлемдік тәртіптің, қоғамның табиғатының, тарихи процестің тұтас түсіндірілуіне үміткер жаңа философиялық және ғылыми теориялар қалыптасты. Айтарлықтай үлкен әсерді Г. В. Ф. Гегелдің, А. Шопенгауэрдің, К. Маркстің философиялық тарихи жүйелері; Ф. Ницшенің сыни идеялары; О. Конт пен Д. Милльдің социологияның негізін салған концепциясы; Ч. Дарвинның жаратылыстану ғылыми теориясы тигізді. Бұл барлық құрылымдар XIX ғасырдың тарихи білімінің сипатына ықпал етті.

XIX ғ. тарихи және қоғамдық-саяси ойды қалыптастыруда маңызды рөлді неміс философы ГЕОРГ ВИЛЬГЕЛЬМ ФРИДРИХ ГЕГЕЛЬдің (1770-1831) идеалистік тұжырымдамасы ойнады, және де олар «Философия тарихы бойынша дәрістер» (1833-1836), «Тарих философиясы» (1837), «Эстетика бойынша дәрістер» (1835-1838) сияқты шығармаларда дамыған.

Гегельдің ойынша, ол ұсынған теория бүкіл адамзат тарихының мәнін анықтауға мүмкіндік берді. Онда Құдайдың және адамның бастаулары, рух пен материя, табиғат пен адамның қатынасы қайта анықталды. Гегель көзқарастарының қалыптасуына неміс Ағартушылық философтарының еңбектері, романтиктердің шығармалары, христиан мистицизм идеялары мен антикалық философтардың теориялары елеулі әсер етті. Гегель өз шығармаларын философиялық тарих саласына жатқызды. Бұл ұғым жеке оқиғаларды тіркемеген, жеке құбылыстарды басқаратын жалпы заңдарды, тарихи процестің логикасын, адам тарихының мағынасын тануға бағытталған ой тұрғысынан тарихқа деген көзқарасты білдіреді.

Гегель ж йесі негізінде - диалектиканы әмбебап за дары болды. Оларға сәйкес, рухани және материалдық өмірдің барлық құбылыстары үздіксіз дамудағы жалпы ережеге бағынады: кез келген құбылыстың әрбір жағдайы өзінің қарама-қайшылығын сөзсіз тудырады. Бұл қарама-қайшылықтар оларды біріктірумен, неғұрлым жоғары деңгейдегі синтезбен аяқтайтын өзара күреске түседі. Қол жеткізілген бірлік, өз кезегінде, жаңа оппозицияны өмірге әкеледі, келесі күрес және қарама-қайшылықтардың бірлігі үшін бастапқы нүкте болып табылады.

Гегельдің ойынша, диалектикалық даму принципі туралы білім шындықтың кез келген жақтарын — тарих барысын, адами ойды, табиғат феномендерін түсіндіруге мүмкіндік берді және тіпті Құдайдың ойының түсінігіне жақындауға мүмкіндік берді. Философиялық жүйе болмыстың барлық құрауыштарын түсінуге бағытталған. Әлемде қозғалмаған және аяқталған ештеңе жоқ. Кез келген ой немесе құбылыстың өзінде қайшылықтар болды және бұл олардың дамуы мен ой мен болмыстың неғұрлым жоғары формаларына қол жеткізуге мүмкіндік берді. Неміс философы адам ақыл-ойы шындықты сезінуге қабілетті деп ойлады, себебі онда бүкіл әлемдік рухтың ақыл-ойы көрінеді. Адамның танымға деген ұмтылысының ең жоғарғы негізі Құдай ойы болды.

Гегель әлем тарихын Құдайдың бастамасы , әлемдік рухтың үрдісі етіп сипаттады. Табиғат өзін кеңістіктегі рух ретінде көрсетсе, тарих — өзін уақыт аралығында көрсетеді. Әлемдік рухтың ең жоғарғы ашылуына адамзат ғана қол жеткізе алады, ол өз кезегінде өз Жаратушысына ұмтылды.

Гегельдің ойынша, даму шыңында адам Құдайдың рухымен өз бірлігін сезінуге келеді. Осылайша, адамзат мәдениетінің барлық жақтарын қамтитын тарих Құдайдың көмегімен өзін-өзі тануына қызмет етеді. Өткенді зерттеу осыған байланысты адамдар үшін ерекше мәнге ие болды.

Рухты түсіну өз ішінде үш құрамдас бөліктен тұрды — жалпы, бірегей және айрақша. Құдай рухы жалпы болды. Бірегей дегені Құдайдың жеке адам кейпіндегі бейнесі; ал айрықша дегені жеке халықтың рухы ұғынылды. Дәл осы халық дүниежүзілік тарихтың қаһарманы ретінде қарастырылды. Гегельдің пікірінше, әр түрлі кезеңдерде белгілі бір уақытта ашылған өз міндетімен белгілі бір халықтар бірінші жоспарға шықты.

Неміс философының көзқарасына қарағанда, тарихты қаһармандар емес, ұлы тұлғалар құрды: билеушілер тарихтың оқиғалар ағымын өз еркімен өзгертіп жүрген емес. Ол рационалды түрде жете алатын, жеке ерік-жігеріне тәуелді емес объективті заңдылықтарға бағынады. Халықтар тарихында мұндай ішкі заңдылық Гегельдің пікірінше, еркіндікті ұғынудың прогресі болды. Осылайша, еркіндік Ежелгі Шығыстың мәдениетінде қалыптасты; бірақ оның пайда болуына шығыстық деспотизм тосқауыл болды. Антикалық әлемде адам бостандықтың құндылығын ұғынуға келді, бірақ бір мезгілде оған қарама - қарсы — құлдық тұрды. Гегельге сәйкес, мемлекетке адам болмысын ретке келтірудің ерекше, жоғары функциясы берілген, ақыл-ойдың абсолюттік мақсаты мен шынайы еркіндігі ретінде түсіндірілді. Қазіргі мемлекеттер өз халқына бостандық кепілдігін беруге жақын болды. Басқарудың оптималды түрі — конституциялық монархия — қираған немістердің жерін қайта қосып, либерализмнің рухын көтеруі керек болған.

Бірнеше жылдың ішінде Гегельдің еңбектерінің айналасында қоғам өмірінде пайымдаулар қалыптасты. Оның ізбасарлары оның пайымдауларынан терең ойластырылған философиялық тарихи жүйені көрді. Гегельдің философиялық қорытындысынан өмір сүріп жатқан адамға өз орны табылатындай әлемдік тарихи процесстің әмбебап бейнесін жасауға арналған XIX ғасырдың маңызды тарихи танымдарын түсініктемесі ерді.

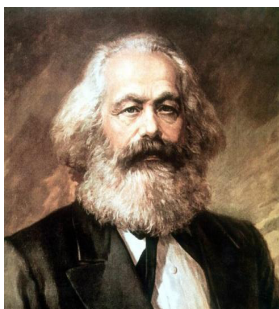
Христиандық дүниетанымға сәйкес, неміс философының тұжырымдамасында тарих, адамзаттың жоғары мақсаты — Құдаймен бірігуіне бағытталған үдемелі сызықты қозғалыс болды. Тарих объективті қолданыстағы заңдарға бағынып, адам мен Құдайдың сана-сезімінің даму деңгейіне сәйкес белгілі бір кезеңдерден өтті. Тарихтың қозғалысы тек материалдық себептерге — табиғи, саяси, экономикалық себептерге байланысты емес, идеяның дамуымен байланысты болды. Гегель, әрбір дамудың негізгі қағидасы — диалектиканы ішкі қозғайтын күш деп білді. Диалектикалық қайшылықтар Гегельге сәйкес, ең алдымен таным саласында, идеялар, мәдени және адамгершілік құндылықтар саласында болған.

Гегельдің философиялық-тарихи жүйесін сынаған адамдар онда адамның жеке мүмкіндіктерін шектейтін және иррационалдылық, кездейсоқ элементтерді назарға алмайтын жалпы алдын ала анықтаудың болғанын көрсетеді. Басқалары Гегель жүйесінде әлемде бар барлық адамдар қажетті деп түсіндірілгеніне назар аударды; осылайша, әділдік және зұлымдық бірдей деңгейде ақталуға ие болды.

Философтың мистикалық христиандық идеялары жаратылыстану мен нақты ғылым салаларындағы зерттеушілері арасында бірауызды қолдауға ие болмады. Ол идеялар көбінесе, XIX ғасырдың екінші

жартысында Еуропада интеллектуалды ережелерді еріксіз көндіруге бағытталған.

Гегельдің теориясы әртүрліше түсіндірілген. Неміс философы, философиялық тарихи жүйенің негізін салушы КАРЛ МАРКС (1818—1883) көп жағдайда Гегельдің пайымдамаларынан алыс болды. Маркстің теориясы XIX ғасырда үлкен қоғамдық ықпалға ие болды. XX ғасыр бойы оған тарихшылар, философтар, зерттеушілер, қоғам қайраткерлері қайта оралды. Маркс концепциясы ережелерінің Гегель жүйесімен байланысына қарамастан, онда тарихи үдеріске басқаша түсіндірме берілді. Гегельдің негізгі тезисінің мағынасы «төңкерілген» болды.

Әлемдегі заттардың жалпы тәртібін анықтайтын сұраққа жауап беру үшін Маркс бірінші кезекте рух саласына емес, материалдық өмір саласына, өндіріс пен меншік қатынастарына жүгінді. Маркстің теориясын Гегельдің идеалистік жүйесіне материалистік түрде қарама-қарсы деп сипаттайды.

XIX ғасырдың 50 жылдарының басында еуропалық мәдениетте жаңа интеллектуалды ахуал пайда болды. Бұл уақытқа қарай Еуропа мемлекеттерінде буржуазиялық революциясының кезеңі аяқталды, жалпы түрде парламенттік конституциялық құрылым пайда болоды. XIX ғасырдың ортасы мен екінші жартысында заң астында қалалардың, өнеркәсіп өндірісінің, технологиялық салаларындағы өзгерістерде және күнделікті мәдениеттің ынтамен өсуін бетке ұстап өтті. Бұл үрдістер өмірге қиындық соқтырған, қоғаммен талқыланып жүрген әлеуметтік мәселелерді тудырды.

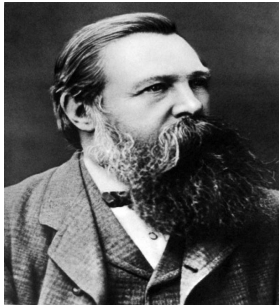
1840 жылдан бастап ғылымдарда жаңа бағыт — позитивизм қалыптасады. Жалпы, уақыттың жалпы рухы ағартушылық оптимизм мен қоғамдық прогреске деген сенімнің қайта жаңғыруымен атап өтілді. Тарихи білімде танымның ғылыми әдістерін қолдану бекітілген, олардың арасында жаратылыстану ғылымының әдістері үлкен беделге ие болды. Тарихи үрдісті зерттеушілердің арасында табиғат пен адам бағынатын табиғи заңдарға қызығушылық артты (биологиялық және әлеуметтік мәні сияқты). Негізгі назар жеке емес, жалпыға бірдей, тұрақты жұмыс істейтін зерттеуге бағытталды. Зерттеу пәні адамдардың есімдерінсіз және тіпті халықтардың есімдерінсіз тарихты қалыптастыру болды.

Өзінің ертедегі жазған — «Гегельдің философиялық заңына сын» (1844) деген еңбегінде Маркс Гегель теориясының негізгі жағдайын сынға алды. Автордың ойынша, қоғамдық институттар, саяси процестер, заң нормалары рухтың дамуымен түсіндіріле алмады. Олардың барлығы сол немесе басқа уақыттың адам өмірінің материалдық жағдайының салдары болды. Өз шығармаларында Маркс қатарынан бұл идеяны дамытты. Еңбектің материалдық жағдайларын зерттеу техника дамуының, өндірістік күш өндірісінің әр түрлі деңгейіне сәйкес келетіндігін көрсетті. Маркстің көзқарасына сәйкес өндіріс процесінде адамдар олардың еркіне байланысты емес қатынастарға түседі. **Өндіріс айналасында қалыптасқан меншік пен биліктің осындай қатынастары — яғни, өндірістік қатынастар — қоғамның экономикалық құрылымын құрайды және адамдардың санасын айқындайды.**

Осылайша, Гегельге қарама қарсы Маркс, әлеуметтік тұрмыс қана сананың осындай немесе басқа тәртібін құрады деп ойлады. Экономикалық негіз негізінде саяси, заң және идеологиялық құрылымдар пайда болды. Маркс бойынша, өңдеудің тәсілі уақыт шеңберінде өзгере отырып, идея саласында өзгерістер енгізді. Қандай да бір дәуірде басым болған көзқарастар, үстем еткен таптың идеялары болған.

Маркс үшін тарихты зерттеудің басты пәні — қоғам болды, оның әртүрлі дәуірде өмір сүрген әлеуметтік топтар мен санаттарының құрылымы, қарым қатынасы болды. Оның өмірімен билеген қоғамның тұрпаттамасын табуға, заңдарды ұғынуға деген философтың ұмтылысы, бұл зерттеулер табиғи және нақты ғылымдарды әзірлеумен туылды.

Маркстің ойынша, өз уақытында адамды жануардан еңбек ажыратты. Белгілі бір кезеңде еңбек мәжбүрлі болды және өндіріс процесі жеке меншік және иеліктен айыру сияқты ұғымдармен байланысты болды. Маркске сәйкес, барлық өткен дәуірлер оларға тән әлеуметтік қайшылықтармен сипатталды. Мемлекет пен қоғам ғасырлар бойы боссыздық қарым қатынасын құрды. Маркстің әйгілі тезисі былай сипатталды: «Философтар өмірді тек әртүрлі тәсілмен түсіндірді, бірақ оның нағыз мәні оны өзгертуде болды». Алайда, өмірді тек жалғыз талап — әділдікпен өзгерту мүмкін емес болды. Революциялық жолмен жеке меншікті жою қажет болды. Осылайша, философиялық теорияда, Маркстің пайымдауларына, түзу үнемді жолдар бар болу керек болды.

Маркспен осындай байланыста оның серіктесі ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬСпен (1820—1895) «Коммунистік партияның манифесті» (1848) мәтіні құрастырылды.

Маркс пен Энгельстің тұжырымдамаларына сәйкес, тарихи үрдістің негізіне адамдардың еркінен тыс пайда болатын тізбелік қозғалыстың идеясы, үнемі даму салынды. Бұл жазба тарих туралы христиандық көзқарасқа жақын болды (философтар әлемнің діни суретіне өз көзқарастарын қарсы қойғанына қарамастан). Адамзат тарихы өткеннен болашаққа, құлдықтан бостандыққа, әділ тапсыз қоғамға ұмтылды. Даму процесімен объективті заңдар басқарды. Гегель идеясына сәйкес, әлемдегі барлық құбылыс диалектиканың әмбебап қағидаттарына бағынды, соның арқасында тарихи процесс пен қоғамдық құрылыстың ішкі тетіктерін меңгеруге болады. Қоғам тарихы Маркстің ойынша, таптардың олардың өзара соғысының мен тарихымен сипатталды.

Маркс пен Энгельс еңбектерінде келесі қағида айтылды: кез келген қоғамда өндірістік қатынастар өндірістік күштердің даму деңгейіне сәйкес келуі тиіс. Бұл сәйкестік бұзылғанда, қоғамда революциямен және жоғары деңгейге және өндіргіш күштерге және өндіріс қатынастарына көшумен аяқталған жанжал болды. Еңбек құралдарының, техниканың жетілуіне қарай әлеуметтік-экономикалық қатынастар өзгерді, олар өз кезегінде идеология мен қоғамдық институттарды өзгертті. Бұл процестің әрбір сатысы қоғамдық-экономикалық формацияның өзгеріп отыруымен ерекшеленді. Тарих, осылайша, әлеуметтік-экономикалық формацияларды ауыстыру процесі ретінде қарастырылды. Барлығы өткенде, қазіргіде, болашақта Маркс пен Энгельске сәйкес, бес формацияны бөліп алуға болады: алғашқы қауымдық – жалпы, құл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және коммунистік.

Маркс пен Энгельс жүйесінде өмірге және тарихқа деген көзқарастың экономикалық қатынас prizмасынан қарауға ұсыныс жасалды. Бұл теория Шығыс пен Ресей интеллектуалды мәдениетіне елеулі әсерін тигізді. XIX ғ. соңына қарай көптеген тарихнамалық ағымдар өздерін марксизммен байланыстырды - бұл тарихи тұжырымдаманы жоққа шығара отырып, кейде оның жекелеген элементтерін бейімдеп отырды. Ұлттық тарихи мектептерде бірқатар зерттеушілер — Франциядағы П. Лафарг, Италиядағы А. Лабриол, Ресейдегі Г. В. Плеханов — К. Маркс теориясына сәйкес нақты елдер мен кезеңдердің тарихымен байланысты проблематиканы әзірлеуге ұмтылды.

XIX ғ. екінші жартысындағы философиялық жүйедегі тарихи процесстің интерпретациясы.

Маркс пен Энгельстің әйгілі пікір — «біз жалғыз ғылымды білеміз, тарихи ғылым» — XIX ғасырдың екінші жартысындағы интеллектуалды мәдениетін тура суреттейді. Қоғамда тарих өткен туралы объективті білім беруде, өткір әлеуметтік-саяси мәселелерді шешуде көмектесуге, тарихи білімнің жоғары мәртебесін дәлелдеді. Ресейлік публицист пен сыншы В.Г. Белинский XIX ғасырды артықшылығы бойынша тарихи деп атаған және барлық қызмет Тарихи топырақтан және тарихи топырақтан өсе түсетінін атап өтті.

Сонымен қатар, жеке еңбектерде тарихи үдерістер туралы басым көзқарасты қайта ойлау немесе мәдениеттегі тарих орнын қайта бағалау қажеттігі туралы идеялар айтылды. Мұндай шығармаларды әдетте, замандастар сынға алады немесе қабылдамайды.

Ресейде 1869 жылы НИКОЛАЙ ЯКОВЛЕВИЧ ДАНИЛЕВСКИЙдің (1822—1885) философиялық тарихи еңбегі «Ресей мен Еуропа: Славян әлемінің герман-романскийге мәдени және саяси қарым-қатынасы» жарияланды. Бұл шығарма туралы пікірлер XIX—XX ғасырда әртүрлі болды: оны О. Шпенглер мен А. Тойнбидің концепциясын асып түсірген терең зерттеуші деп те, ермек үшін жазған адам деп те атады. Данилевский туралы орыс самодержавиясы панисламизмнің идеологі ретінде де, өз заманына асқан өркениет теориясының құрушысы деп те атады.

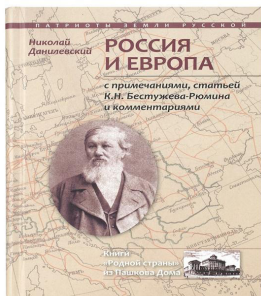
Николай Яковлевич Данилевский

Кітап: Тарих ғылымының тарихы

Дәріс: XIX ғасырдың ТАРИХШЫЛАРЫ МЕН ФИЛОСОФТАРЫ: ТАРИХИ ӨТКЕН ТУРАЛЫ КӨРІНІС

«Ресей мен Еуропа» кітабы жарияланғаннан кейін гуманитарлық, қоғамдық ғылымдарда фактілерді зерттеудегі объективті білімнің мәртебесі өсіп кетті. Әр түрлі пәндер саласында жұмыс істеген ғалымдар табиғи әлемде әрекет ететін заңдар мен қоғамның өмірін басқаратын заңдар арасында шекараны жүргізе отырып, ғылыми жаратылыстану дәлелдеріне жиі жүгіне бастады. Данилевский ботаника, зоология, этнография саласында маңызды зерттеулер жүргізді. Ол білімнің осы салаларынан өркениет тарихын зерттеу үшін қолданылған тәсілдер мен ұғымдарды алды.

Ғалымның ойынша, жалпы адамзаттық өркениет ешқашан болған емес. Сондықтан тарих туралы барлық халықтарды қамтитын біртұтас процесс ретінде, жалпы прогресс туралы ойламау дұрыс емес еді. Оның орнына жекелеген мәдени-тарихи типтердің дамуы туралы айту керек болды. Олардың астарында сол сипаттамаларды ұстанған, табиғи түрде қалыптасқан халықтар діни, әлеуметтік, тұрмыстық, өнеркәсіптік, саяси, ғылыми, көркем, тарихи дамудың жеке түрлері түсіндірілді. Мәдени-тарихи санаттарға, немесе өркениеттерге, флораның немесе фаунаның әртүрлі түрлері сияқты табиғи және тарихи факторлардың әсерінен қалыптасқан сипаттар тән болды. Данилевскийге сәйкес, барлық халықтар басқа өркениеттердің шеткері қалған өз даму түрін жасай алмады.

Зерттеуші он мәдениеттік - тарихи түрлерді ойлап тапты: египеттік, қытай, ассириялық-вавилондық-финндық, үнділік, ирандық, еврейлік, грекиялық, римдік, жаңасемитикалық (аравиялық) және герман-романдық (еуропалық). Автор оларға өзінің дамуының толық кезеңін өтпей жатып өліп қалған мексикандық немесе перуандық түрін қосты. Олардың әрқайсысы өзінің тарихи тапсырмасын орындағанына қарай, оның орнына келесілері келіп тұрды. Данилевскийдің ойынша, еуропалық түрі жақын арада жаңа — славян орнына жол беруге тиіс болды.

Мәдени-тарихи түр «жалғыз» (қытай және үнді сияқты) немесе өзінің нәтижелерін келесі өркениетке қалдырған «сабақтастықта» дами алады. и это Дәл осы жолмен оның алдында болған мәдениеттің мұрасын қолданған батыс өмірі жүріп тұрды. Бұл жағдай философтың ойынша, Батыстың тез даму үрдісін түсіндіре алатын болды.

Мәдени тарихи түрлерді суреттей отырып, Данилевский жаратылыстану ғылымының терминологиясы мен ережелеріне сүйене отырды. Шығармада тарихи мүшеге бағынатын өркениет өмірінің жалпы заңдылықтары бар деп айтылған. Кітапта тарихи дамудың бес заңдылығы жазылған. Соларға сәйкес, мәдени тарихи түр жеке тілмен немесе жақын тілдер тобымен сипатталған, халықты немесе халықтар тобын құрды. Өркениеттің дамуы үшін, халықтың саяси тәелсіздікке ие болуы шарт еді. Өркениет, егер осы халық түрін құрайтын «этнографиялық элементтер» — әр түрлі болған және бір емес, бірнеше мемлекет құрған жағдайда дамудың шыңына жеткен. Әрбір түрдің өркениетінің даму кезеңі салыстырмалы түрде қысқа болды. Өркениеттің бастаулары басқа мәдени-тарихи түрдегі халықтарға берілген жоқ.

Осылайша, барлық өркениеттер ортақ ықпал тигізе алмайтын, оқшауланған болды. Мәдениет құндылықтары бір халықтар тобынан екінші халықтар тобына беріле алмайтын болды.

Бұл пайымдаулардан бірнеше нәтижелер шығып тұрды. Данилевскийге сәйкес, әлемдік тарих бөлімшесі ежелгі, орта ғасырға және жаңа уақытқа шартты болды. Әрбір өркениет жастық, гүлденген жақ және құлау кезеңін өтті. Китаю или Индии, по словам исследователя, не было дела до падения Римской империи. Тарих бүкіл адамзат үшін бірдей мағына берген оқиғаны білмеген. Зерттеушінің айтуынша, Рим империясының құлауы Қытай немесе Үндістанды мүлде қызықтырмаған.

Дамыған мәдениеттерді атап айту немесе барлық жалпы прогресстің критерийін табу мүмкін емес еді. Данилевский тарихқа ұмтылған мақсатты тұжырымдады: бұл барлық бағыттарда адамзаттың тарихи қызметін жан-жақты зерттеу болды. Жалпыадамзаттық өркениеттің идеалына, ғалымның ойынша, барлық мәдени-тарихи түрлердің дәйекті немесе бірлескен дамуына қол жеткізуге болады.

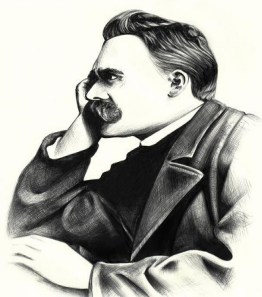
Данилевскийдің шығармасы мықты идеологиялық бүкпе мәнге ие болды. Жалпыадамзаттық өркениеттің идеалына, ғалымның ойынша, барлық мәдени-тарихи түрлердің дәйекті немесе бірлескен дамуына қол жеткізуге болады. Романо-германдық әлемге барлық халықтарға және ең алдымен Ресей үшін үлгі мәртебесін беру керек емес еді. Ғалымның пікірінше, Ресей мен Батыс арасында өзара түсініспеушілік пен араздық орын алды. Олар Еуропа мен Ресей халықтарының түрлі мәдени-тарихи түрлерге жатқызылғандығын, олардың біреуі дүниежүзілік сахнадан шығып кеткенін, ал екіншісі тек қана жарыққа шыққанын түсіндіруге болады. Авторға сәйкес, ресейлік мемлекеттік қайраткерлер мен зияткерлердің

европалық мәдени нормалар мен құндылықтарды алуға ұмтылысы қате болды. Мұндай қосып алу мүмкін емес еді: Ресейдің өзінің жолы мен мәдени бағдарлары болды. Славяндардың тұжырымдамасы мәдени-тарихи түріндегі биіктіктің заңдылықтарын негіздеп, оның бірегейлігін, ол халықтар арасында ерекше орынға ие болуы үшін құрылды.

Данилевский Ресейдің алдында славян халықтарының бірігуінің міндеті тұр деп жазды. Олар ерекше өркениетті құруға міндетті еді. Ол славяндықты мәдени тарихи түрі деп, эллинизм, латындықпен, еуропеизммен бірдей деңгейде деп ойлады. Осы мақсатқа жету үшін Ресеймен және патшаның астанасы Царьградпен (Константинополдағы) басқарылған Славяндық одақты немесе Славяндық конфедерациясын құру керек болды.

«Ресей мен Еуропа» деген шығармада Балкан мен Қара теңіздегі Ресей империясының сыртқы саяси ұлы ұстамалы ұмтылыстары негіздеме алды. Тарихи үрдістің автормен жаңа түсініктемесі панисламизмнің идеяларымен және Еуропаның мәдениетіне сыни көзқарастарымен еріп тұрды. Либералды зияткерлердің ортасында Данилевскийдің кітабы ең алдымен өзінің идеологиясы үшін сыни баға алды. Бұл шығарма оқырмандарының келесі ұрпақтарының қызығушылығын мәдени-тарихи типтердің теориясы мен автордың жаратылыстану ғылымдарының заңдары мен ережелерін тарихи білімге келтіруге талпынысы тудырды.

Неміс философы ФРИДРИХ НИЦШЕнің (1844—1900) еңбектері тірі кезінде сыншылар мен оқырмандар арасында қабылдамау реакциясына ие болды. Бірақ, НИЦШЕнің өзі, өзі уақытымен күресуші деп атады.

Философтың шығармалары систематикалық талдау мен батыс мәдениетіне негізделіп жоққа шығарылды. Оларға фактіге сену арқылы позитивизм және христиандық дінге (философқа сәйкес, «құлдар ағлағы») салынған прогрессивті даму («прогресс — жай ғана жаңа сәндегә қалыптасқан идея, тіпті өтірік идея») мен моральдық құндылықтарға сену жатады. Автордың пікірінше, қазіргі әлемнің басты қателесуінің бірі адамдардың «өмірінен» бас тартуы, өздерінен ойдан шығарылған абсолюттік ақиқат, ауыр әлсіздік және шығармашылыққа қабілетсіздігі пайда болды. Ницшенің «Құдай өлімі», оның «кісі өлімі» туралы белгілі сөздері батыстық өркениеттің жақын арада жаңа дәуірдің басталғандығы туралы хабар беруі тиіс еді. Құдай өлгеннен кейін жалғыз қалған жаңа адам дәстүр шынжырларын, ырымшылдығын, қарызын, мемлекет алдындағы бойсынушылығын, арғы жақтағы өмір иллюзиясын түсіріп, өмірдің жаңа жер мағынасын құруы керек болды.

Ницшенің шығармаларының ішінде ең маңыздылары — «Көңілді ғылым» (1882), «Заратустра былай деген» (1883—1885) болды. 1870 жылдардың ортасында философ «Беймезгіл ойлар» деген жалпы шығарманың топтамасын жазуды жоспар етті. Бұл топтамаға кіру керек болған жиырма жұмыстың ішінде Ницше тек төртеуін ғана жазды. Оның ішінде — «Өмір үшін тарихтың маңызы мен зияны» (1874) трактаты болды.

Трактатта тарихты қалыптастыруда қоғамдық көзқарастар сынға алынды және XIX ғасырдың соңындағы тарихи танымның белгілері сыналды. Қазіргі заманғы мәселені философ тарихтың «шектен тысқарылық» деп сипаттады. Бұл мінездеме егер тарих ғылымы «өмір тәлімгері», еуропалық мәдениеттің рухани негізі ретінде түсіндірілсе, бұл сипаттама түсінікті болады.

Ницшеге сәйкес, өткенді білу туралы таным заманауи адамға қандай пайда әкелеті туралы ойлану керек болды. Бұл пайда тарихи пәннің де мәртебесін анықтау керек болды. Философтың пікірінше, өмірге тарихтың тәлімгері болуға тиіс еді.

Ницшенің пайымдауларына сәйкес, тарихтың үш түрі өмір сүрді — монументалды, антикварлық, сыни. Монументалды тарих бұрын көрнекті қылықтардың мысалдарын іздеді және үлгілерге, ұстаздарға, жұбаныштарға мұқтаж және өз замандастарының арасында осындай табыла алмаған іскер адамдарды шабыттандырды. Монументалды тарих ұлы ұғымды түсінуге және адамды іс-әрекет жасауға итермелеуге қабілетті болды. Бірақ, Ницшенің айтуынша, ол адамдарға аздаған бәле әкелуі мүмкін болды, олардың ерлік жеңілдігін қорлап, соғыстарға, революцияларға, өлтірулерге итермелейді. Бұл тарих тұтас дәуірге

немқұрайлы қарауға мәжбүр етті.

Антикварлық тарих Ницшенің айтуынша, өткенді қорғайтын және құрметтейтін адамға тиесілі болды. Бұл дәстүрдің тарихы, адам мен халықты олардың отанына, әдет-ғұрпына байланыстырады, бірақ жаңалықтарды жоққа шығарады. Антикварлық тарих үшін «барлық ұсақ, шектеулі, шіріген және ескірген өзінің ерекше, тәуелсіз құндылығына ие болады және антикварлық адамның консервативті және мейірімді жаны осы заттарға ауыстырылып, оларға жайлы ұя ретінде орналастырылады». Ницшенің ойынша, мұндай тарих бірте бірте өмірмен байланысты жоғалтып, пайда болған пайдасыз фактілердің жинақталған түрімен, бірте-бірте пайда болды.

Осыған байланысты адамға өткенді зерделеудің жаңа тәсілі қажет болды, ол оған «одан әрі өмір сүруге мүмкіндік алу үшін өткенді бұзу және жоюға» күш береді. Сыни тарихи қазіргі уақытқа өткен уақытты сынауға мүмкіндік берді. Философ замандастардың үкімі дәстүрді асыра бағалауға және жеңуге ұмтылған, әділ емес және оны объективті тұлғалы білім емес сендірді. Өткенді сынаудың мұндай түрі Ницшенің ойынша, қауіпті деп ұғынылды. Ол қазіргі өмір сүріп жатқан адамдарға әсерін тигізді деп ойлады, себебі олар қателесудің, құмарлықтың, қателердің және тіпті өз ізашарларының қылмыстарының қайталаушы өнімдері болып табылады. Ұрпақтардың байланысы жойылмайды және жаңа өткенді жасау ниеті адамды өз табиғатымен азғана күресуге мәжбүр етеді. Одан басқа, өткенді сыни бағалау адам өмірі мәнін жоғалтқан құтқару иллюзияларын бұзды.

Автордың пікірінше, қоғамда үстемдік еткен тарих түсініктерінің пайда болуы көп зиян келтірді. Адамға өткенге үнемі қарап тұру ұсынылды. «Тарихпен қанықтыруы» өзінің болмашы, қарттық, шығармашылыққа қабілетсіздігі сезімін туғызды. Тарихқа сенген адам, өзіне сенуден үміт үзді. Философ жазғандай, тарихты тек мықты тұлғалар ғана көтере алады, ал әлсіздерді ол тіптен басып тастайды деп ұғындырды.

XIX ғасыр тарихи білімінің сыни тарихи таным объективтілігі туралы мәселенің пайымдануымен толықтырылды. Ницше фактілердің құдіретіне сенімнің дәрменсіздігін, «объективті тарих» елесін көрсетуге тырысты. Философтың ойынша, фактілер өзінше ақымақтыққа жанасты; соны түсіндіретін тарихшы ғана оларға мағынаны берді. Ницшенің пікірінше, одан артық болмайтын бейтарап әділдікті талап ету нағыз «сәтсіз мифология» болды. Жазушы тарихшы өнер туындысын белсенді жасайтын суретшіге ұқсайды. Сондықтан тарихи зерттеудің нәтижесі тарихи шынайы сурет емес, көркем шынайы болуы мүмкін. Тарихты объективті ойлау, Ницшенің ойынша, — бұл драматургтың жинақталған жұмысын жүргізу болды, дәлірек айтқанда, егер тіпті бұрын болмаған бірегей жоспардың құрамына жекеленгенді тұтас бірге қайта біріктіру. Неміс философының идеялары XX ғасырдың екінші жартысындағы тарихи білім үшін ерекше өзектілікке ие болды. Бұл XIX ғасырдан бастап негізденген тарихи пәннің қайта ойлау негізгі принциптерін зерттеушілер қайта қарауға тырысты.

Ұсынылған ресурстардың тізімі:

1. Барг, М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма / М. А. Барг. — М., 1987.
2. Барг, М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М., 1984.
3. Бессмертный Ю. А. Метод // Человек в мире чувств : Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 2000. С. 23.
4. Биск, И. История исторической мысли в новое время / И. Биск. — Иваново, 1983.
5. Блок М. Апология истории. М., 1983
6. Бычков, С. П. Введение в отечественную историографию XX в. / С. П. Бычков, В. П. Корзун. — Омск, 2001.
7. Гутнова, Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. — М., 1985.
8. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. — М., 2000.
10. Историческая наука и историческое сознание / под ред. Б. Г. Могильницкого. — Томск, 2000.
11. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М., 1987.
12. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории ; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. — М., 1980.
13. Косминский, Е. А. Историография средних веков : V в. — середина XIX в. / Е. А. Косминский. — М., 1963.

14. Кроче, Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М., 1998.
15. Lovejoy A. O. *The Great Chain of Being : A Study of the History of an Idea*. Cambridge (Mass.), 1936.
16. Могильницкий, Б. Г. История исторической мысли XX в. Вып. I—II / Б. Г. Могильницкий. — Томск, 2001—2003.
17. Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. / А. Н. Насонов. — М., 1969.
18. Немировский, А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. — Воронеж, 1979.
19. Портреты историков : Время и судьбы. В 2 т. / под ред. Г. Н. Севостьянова, Л. Т. Мильской. — М., 2000.
20. Про, А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. — М., 2000.
21. Румянцева, М. Ф. Теория истории / М. Ф. Румянцева. — М., 2002.
22. Савельева, И. М. История и время : В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 1997.
23. Тош, Дж. Стремление к истине : Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. — М., 2000.
24. Шапиро, А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII в. / А. Л. Шапиро. — Л., 1982.
25. Хейзинг Й. *Homo ludens* : В тени завтрашнего дня. М., 1992.
26. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.